

ІЄРАРХІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЦЕРКВИ СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

У статті аналізується стан дослідження однієї з кардинальних проблем історії давньоруської Церкви. Розглядаються студії істориків XIX-XX ст., показується спадкоємність історичних традицій, визначається наукова новизна сучасних концепцій. Робиться висновок про необхідність застосування багатоаспектного підходу до вивчення раннього руського християнства.

Відсутність сталої точки зору на процес запровадження християнства на Русі спричинило різні версії щодо того, яким було влаштування Церкви після запровадження християнства у Київській Русі. Це питання неодноразово порушувалось ученими XIX ст., не втратило воно своєї актуальності й донині. Такі дослідники, як М.Ю.Брайчевський, Б.О.Рибаков вважали, що після Аскольдового хрещення з Візантії було прислано митрополита, і вже тоді Київська Церква стала митрополією у складі Константинопольського патріархату [1, 54; 15, 208.]. Дехто з дослідників XIX ст., зокрема професор Київської Духовної академії В.Калінніков, заперечував думку багатьох церковних істориків, що митрополія на Русі була заснована за часів правління константинопольського патріарха Фотія. Вказуючи на помилку літописців, котрі сплутали хрещення, яке мало місце за Аскольда і Діра 886 р., та хрещення за часів правління Володимира 988 р., під час якого митрополита на Русь прислав не Фотій, який помер 891р., а Константинопольський патріарх Микола Хрисоверх, вчений вважав, що першим митрополитом був Михаїл Сирін, який перебував на митрополічій кафедрі до 991 р. Втім, діяльність митрополита Михаїла, яка рясніє різними вигадками, носила місіонерський характер. Причому автор зазначає, що “митрополит Михаил, первый митрополит Киевский, вероятно, явился из Греции в Киев уже с титулом митрополита” [4; 528.]. Однак В.Калінніков вважав, що вся інформація про діяльність митрополита Михаїла, який прибув на Русь з князем Володимиром, базується на

переказах. Автор визнавав, що ці дані є недостовірними, але доводиться їх використовувати: “До нас не допли первоисточники этих преданий и сказаний, не с чем сравнивать их, нельзя доказать их подлинность, нельзя безусловно и отвергнуть все, сообщаемое ими” [4, 36].

Літописець не повідомляє, що в хрещенні Русі брали участь візантійські священники. Першу побудовану Володимиром церкву святої Богородиці (Десятинну), він “доручив Настасу Корсунцю, і поставив поїв корсунських служити в ній” [12, 89.]. Неоднозначну оцінку викликає і літописне повідомлення про незвичний на той час акт хрещення: кияни були охрещені у водах Дніпра. Більшість сучасних дослідників погоджуються, що таке порушення канонів не могло б відбутися, якби Русь охрещувалася під прихильною опікою Константинопольського Патріарха чи Папи Римського. Це могло відбутися у випадку, якщо Русь хрестилася самочинно, прагнучи продовжити початий західними слов'янами процес створення слов'янського варіанту християнства, яке зверталось до цінностей початкового християнства [17, 20].

У даному контексті важливо зазначити, що в більшості досліджень про умови та обставини хрещення Русі вчені виходять з уявлення про два християнські центри – Константинополь і Рим. На такому уявленні також лежить відбиток подальшої конфронтації цих двох центрів, що ніби поділили на зони впливу весь світ. Між тим у розглядуваний період становище в Європі було набагато складнішим. Ще не втратила свого впливу своєрідна ірландська Церква, місіонери якої з VI ст. проникали майже в усі країни Північної та Східно-Центральної Європи. Ще не зникли також аріанські общини – панівний варіант християнства в епоху Великого переселення народів (IV-VI ст.). Як аріанство, так і ірландське християнство у Європі майже не вивчені. Обидві течії зберегли багато рис раннього християнства, зокрема, демократичні форми організації. Так, ірландська Церква спиралася на вчення сучасника Августина Пелагія, який відстоював свободу волі кожної людини і здатність її без участі Церкви досягти спасіння шляхом добрих вчинків. За такого розуміння християнства в розгалуженій церковній ієрархії не було необхідності. Аріани також не знали церковної

субординації: громада обирала єпископа, а рада єпископів вирішувала загальні справи. Аріанство тому й засвоювалось на стадії військової демократії, що влада в цей час ще не відірвалась остаточно від суспільства, не протиставляла себе йому [6, 107]. Роздуми про види християнства безпосередньо стосуються даної теми, оскільки саме аріанський Символ віри вкладається в уста Володимира в "Повісті врем'яних літ": подобосутність, а єдино сутність ликів Трійці [9, 21-24]. Проявом ірландського впливу може слугувати сказання про початок Печерського монастиря (1051 р. за літописом). Існує три версії початку монастиря: Житіє Феодосія Печерського, написане Нестором, Печерський патерик і "Повість врем'яних літ". У Несторовому Житті сказано, що монастир було створено, коли з Антонієм зібралося 15 осіб. Натомість за літописом їх було 12. Це невелике розходження може мати принципове значення, оскільки лише за уставом ірландської Церкви для відкриття монастиря необхідно було 12 іноків [8, 71].

Саме питання про аріанство є стержневим у розумінні стосунків християнства України-Руси з кирило-мефодіївською традицією, оскільки у західних слов'ян аріанство мало глибоке історичне коріння [2, 19; 20, 84; 7, 176].

Слід відрізнити корсунське духовенство, яке було поставлене Володимиром на чолі новоствореної Церкви, від візантійського. Як інакше пояснити те, що на чолі Церкви, було поставлено людину, яка зрадила інтереси Візантійської держави? Бо саме Анастас допоміг Володимиру захопити Корсунь, коли послав стрілу з вказівкою на підземні трубопроводи, які забезпечували місто водою. Навряд чи Візантії сподобалося б піднесення в новоствореній Церкві зрадника – попа Анастаса.

А.Г.Кузьмін стверджує, що автором корсунського переказу був книжник Десятинної церкви, причому почерк літописця, пов'язаного з Десятинною церквою, простежується протягом усього літопису аж до 80-х років XI ст. [6, 183-218]. Ця обставина підводить до питання, чому клір Десятинної церкви наполягав саме на корсунській версії хрещення, до того ж, судячи з усього, на противагу власне візантійській. Цікаво, що в Десятинну церкву було вивезено святині саме з Корсуня; Корсунь відіграв особливу

роль в самій кирило-мефодіївській традиції. Життя Кирила не випадково відводить значне місце корсунській подорожі майбутнього слов'янського просвітника: тут він ознайомився з "руським письмом", і звідси він вивіз мощі Папи Римського Климента, одного з шанованіших на Заході святих. Корсунь завжди займав особливе становище в складі Візантійської імперії, часом взагалі відпадаючи від неї. Корсунське християнство також відрізнялось від константинопольського. Корсуняни, зокрема, шанували західного святого – Папу Римського Мартина. Але головне, що поєднує Корсунь, Русь і західних слов'ян – це культ Климента. Климент (помер бл. 101 р.) – четвертий Папа Римський – потрапив до числа святих як один з перших християн-мучеників. Але піднесення його культу і на Заході, і в самому Корсуні пов'язане з діяльністю Кирила: "Перенесением Климентовых мощей в Рим, – як справедливозначав Н.К. Нікольський, – был весьма заинтересован Запад, включая и западное славянство, которое воздвигало с раннего времени ряд церквей в честь Климента, а никак не Византия, не сохранившая никаких преданий об удалении ее таврической святыни в Рим" [10,29]. Цей епізод ще раз підводить дослідників до висновку, що Корсунь – це не зовсім Візантія. На думку сучасного українського історика В.Рички, Київська держава обрала для себе корсунську модель церковного устрою, тобто статус автокефальної єпархії [16, 30-32].

Коли новостворена Церква спробувала ствердити себе, жодна з існуючих Церков не поспішала її визнати. Син Володимира Ярослав Мудрий розпочинає складні переговори про створення церковної ієрархії. Візантія не погодилася на те, щоб дати Церкві України-Руси автокефалію, але згоджується прислати митрополита.

Отже, як вважають деякі дослідники перша спроба запровадити митрополію на Русі належить Ярославу Володимировичу [11, 378; 14, 26-36; 16, 30-32]. Але попередньо київський князь шляхом встановлення династичних шлюбів майже з усіма дворами європейських країн, в тому числі і з Візантією, зміг заручитися повною дипломатичною підтримкою. Мабуть, йдучи на поступки Візантії, він збудував митрополічу резиденцію – храм святої Софії. Імовірно, було вжито також інших заходів тиску на Константинопольського

патріарха. Внаслідок цього 1039 р. року Візантія надсилає до Києва свого першого митрополита Феопемпта [17, 23].

В.Калінніков однозначно стверджував, що давньоруська митрополія була заснована за часів правління князя Володимира. “В пользу ее (митрополіі) – зазначав автор, – говорят все древнейшие и позднейшие свидетельства, которые представляют действующими на Руси при Владимире митрополитов среди епископов” [4, 523]. Перша проблема, на яку звертає увагу В.Калінніков, – час заснування на Русі митрополіі, оскільки багато джерел – серед них Новгородський літопис, арабський хроніст початку XI ст. Ях'я Антіохійський – говорять про наявність митрополитів та єпископів під час християнізації, однак не вказують, хто саме був митрополитом, коли виникла митрополія. Найдавніші літописи, в тому числі Київський Початковий літопис, не згадують про існування митрополитів та митрополіі до 1039 р. 1037 р. київський князь Ярослав заснував митрополію, а 1039 р. початковий літопис згадує першого митрополита – Феопемпта. В принципі, погоджуючись з точкою зору літописців, автор, однак, зауважує, що необхідно брати до уваги характер подій, які висвітлюються на сторінках літописів. Новгородський літопис висвітлював релігійні події, тому літописець згадав про єпископів та митрополитів; Київський літопис, як вважав В.Калінніков, приділяв увагу цивільним справам і відповідно літописець не сказав жодного слова про діяльність митрополитів періоду правління князя Володимира. Щодо заснування митрополіі, то літописний вираз “Ярослав митрополию устави” більшість істориків, на думку В.Каліннікова, розуміють неправильно. Його смисл полягав не в тому, що “Ярослав учредил в Русской Церкви митрополию, прежде не существовавшую, а в том, что Ярослав устроил только кафедральную церковь св. Софии в Киеве и при ней митрополичий дом, в который и привел митрополитов, живших дотеле в Переяславе” [4, 526] – підсумовує автор. Аргументуючи свою думку, В.Калінніков пише: “митрополия у летописцев означает в настоящем случае митрополитскую кафедральную церковь св.Софии и при ней митрополичий дом, а слово “устави” значит “заложил, основал” [4, 527]. Головне питання, яке турбує автора, – чи була давньоруська митрополія в юридичному плані повністю залежна від

Константинопольського патріархату. Враховуючи те, що давні джерела не дають нам вичерпної відповіді на це питання, В.Калінніков робить такий висновок: “По всей вероятности, отношения эти и ограничивались только избранием и поставлением; коль скоро же первосвятитель приезжал в Киев, то в силу значительного расстояния между Киевом и Константинополем он действовал на Руси независимо от патриарха, сообразуясь с волей великого князя” [4, 565]. Крім цього, В.Калінніков вважав, що незалежній поведінці Київського митрополита передували не тільки географічний, але й політичний фактор: “Торжество русских над Греками под Корсунем – пише автор, – проявившаяся сила политической независимости Руси, могли сдерживать патриархов в проявлении своей власти над русской Церковью и, следовательно, над ее первосвященниками, по крайней мере, в период жизни св. Владимира” [4, 565-566]. У цьому ж контексті В.Калінніков розглядає питання прав, якими користувався митрополит на Русі. Причому, йдеться не про права канонічні, визначені церковними соборами, а про права моральні. Цими правами, як вважав автор, наділяла митрополитів світська влада, щоб надати “полнейшую возможность проникать в русское общество и духовно воспитывать его” [4, 566], оскільки руський народ після хрещення значною мірою залишався прихильником язичницьких культів.

З точкою зору В. Каліннікова певною мірою перегукуються висновки ряду сучасних учених. Так, відомі історики А. Поппе і Я.Щапов обґрунтовують думку, що Київська митрополія була заснована щойно по хрещенню Русі. Вони вказують на те, що судячи з візантійського переліку кафедр кінця XI ст., що переписувався впродовж тривалого часу, традиційно зберігаючи порядкові числа митрополій за часом їх виникнення, митрополія Русі була заснована між 995-997 рр. і спочатку резидувала у Десятинній церкві [13, 97-104; 19, 24-28]

Інші дослідники акцентують на тому, що діяльність Феопемпта як митрополита розпочалася з висвячення Десятинної церкви. Повідомлення літописця про цей факт постійно викликає подив учених: навіщо було висвячувати церкву, яка вже була освячена 996 року і в якій вже понад сорок років відправляли богослужіння? Такі дії суперечать церковним правилам. Очевидно Візантія вважала

освячення Десятинної церкви Анастасом не дійсним. Вірогідно, Феопемпт ще цілим рядом інших актів спробував принизити запроваджену Володимиром Церкву, ображав патріотичні почуття народу. 1042 року він був змушений втекти до Константинополя, а в 1043 р. між Київською Руссю та Візантією спалахує війна [17, 29].

1051 року митрополиту кафедру посідає русин Іларіон. Видатний ідеолог новоствореної Церкви у своєму творі "Слово про Закон і Благодать" задекларує рівноправність її з іншими Церквами, бо її творець є рівним самому великому Константину, який першим проголосив християнство державною релігією Римської імперії [3, 100]. Прагнення незалежності Церкви України-Руси потребувало її ієрархічного оформлення. Влаштування давньої Церкви України-Руси ніколи не було точною подобою Візантійської Церкви. Ще А.А.Шахматов доводив, що з Візантією початкова Церква на Русі не була пов'язана [18, 30-61].

У літературі неодноразово вказувалось на те, що прийняття митрополита з Константинополя означало і визнання певної залежності від Візантії. В усякому випадку, візантійські імператори на це претендували. Жодних слідів такої залежності за Володимира не видно. Поява ж грецьких митрополитів за Ярослава викликала тривалу боротьбу навколо неї, що тривала все XI ст., а почасти й XI ст. (поставлення Іларіона 1051 р., Климента Смолятича 1147 р. не Константинополем, а собором єпископів) [5, 29].

Для з'ясування особливостей устрою давньоруської Церкви важливо також розглянути питання "десятини". З часу виникнення і до кінця XI ст. князі виділяли на існування Церкви десяту частину своїх прибутків. Питання про "десятину" стає значною мірою вузловим у дискусії про форму церковної ієрархії за Володимира. Важливими є вказівки на термінологічний відповідник руського терміну західнослов'янським, а саме хорватським. Десятинна також використовувалась і католицькими авторами для обґрунтування положення про залежність ранньої Церкви Русі від Риму. Але при глибшому аналізі це поняття знову таки веде нас до західних слов'ян [5, 31].

Отже, всі існуючі версії щодо запровадження християнства і первісної церковної організації на Русі, продовжують ті історіографічні

традиції, які склалися ще в XIX ст. і, як правило, є так чи інакше аргументованими. Це свідчить про те, що раннє руське християнство не було однозначним, тож при його вивченні необхідно застосовувати багатоаспектний підхід. Елементи аріанства та впливи ірландської Церкви, виявлені в давньоруському християнстві передбачали широку віротерпимість, а також протистояли самій ідеї централізованої церковної ієрархії. Хрестоматійна дискусія про початкову організацію давньоруської Церкви розглядала лише візантійську чи римську форми, а тому залишалися непоміченими вказівки літопису на реальний стан речей. Як показують сучасні дослідження, стійкість общини і общинного самоуправління передвизначила і стійкість традицій ранньої Церкви на Русі [5, 54].

1. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 264 с.
2. Будилович А.С. Несколько мыслей о грекославянском характере деятельности св. Кирилла и Мефодия // Мефодиевский юбилейный сборник. – Варшава, 1885, – С. 15-31.
3. Іларіон. Слово про Закон і Благодать (Літературний переклад С.В. Бондаря) // Філософська думка. – № 4. – 1988. – С.84-150.
4. В.Калинников Митрополиты и епископы при св.Владимире // Труды Киевской Духовной Академии. – 1888. – Июль. – С.463-593.
5. Кузьмин А.Г. “Крещение Руси”: концепции и проблемы // “Крещение Руси” в трудах русских и советских историков. – М., 1988. – С. 3-56.
6. Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – М.: Изд-во МГУ, 1977, – 403 с.
7. Лавров П.А. Материалы для истории возникновения древней славянской письменности. – Л., 1930. – 238 с.
8. Морозкин И.Я. Древняя британская церковь // Журнал министерства народного просвещения. – 1872. – №164. – С. 53-98.
9. Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской письменности. – Спб., 1907. – 350 с.
10. Никольский Н.К. К вопросу о русских письменях, упоминаемых в житии Константина Философа // Известия по русскому языку и словесности АН СССР. – Т. 1. – Кн. I. – Л., – 1928. – С. 24-89.
11. Повесть временных лет. – Ч. 2: Приложения // Статьи и комментарии Д.С. Лихачева. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 554 с.
12. Повесть врем'яних літ. – К.: Радянський письменник, – 1990. – 558 с.
13. Поппе А. Заснування митрополії Русі в Києві // Український історичний журнал. – 1965. – № 9. – С. 97-104.

14. Приселков М.Д. Почерки по церковно-политической истории Киевской Руси X – XII вв. – СПб., 1913. – 414 с.
15. Рибаків Б.А. Язичество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
16. Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). – К.: Інститут історії України, 1997. – 208 с.
17. Українська Церква між Сходом і Заходом. – К.: НАН України відділення релігієзнавства інституту філософії, 1996. – 224 с.
18. Шахматов А.А. Заметки к древнейшей истории русской церковной жизни // Научный исторический журнал. – 1914. – Т. II. – Вып. 2. – № 4. – С.30–61.
19. Щапов Я.Н. Государство и церковь древней Руси X – XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 232 с.
20. Ягич И.В. История сербо-хорватской литературы. – Казань, 1871. – 458 с.

Светлана Гузенко. Иерархическое оформление древнерусской Церкви: современное состояние проблемы. В статье анализируется состояние исследования одной из кардинальных проблем истории древнерусской Церкви. Рассматриваются работы историков XIX–XX вв., показывается преемственность исторических традиций, определяется научная новизна современных концепций. Делается вывод о необходимости применения многоаспектного подхода к изучению раннего русского христианства.

Svitlana Huzenko. Organizing of hierarchy of Old Rus church: contemporary state of the problem. In the article there is argued the state of studies of one of the most important problems of the history of Old Rus church. There are analyzed works of historians of the XIX–XXth c., there is shown the continuity of historical traditions, and identified scientific innovation of the contemporary concepts. The author concludes about the importance of using a many aspects approach to studying early Rus Christianity.